

УДК 347.65/.68

І.П. ОРЛОВ, Харківський національний університет внутрішніх справ

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ПРАВОЧИНІВ В СФЕРІ СПАДКОВОГО ПРАВА

Ключові слова: правочин, спадкування, спадкові правовідносини, об'єкти спадкового правонаступництва

Чинний ЦК України значно розширив диспозитивні засади в регулюванні особистих немайнових та майнових відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників. Це знаходить свій прояв у можливості використання правочинів у сфері відносин щодо спадкування майна як за заповітом, так і за законом.

Особливості правочинів в сфері спадкового права зумовлені перш за все специфікою спадкового правовідношення, що виникає в той момент, коли спадкодавець «вибиває» з числа суб'єктів правових відносин, і припиняється, коли трансформація цих відносин завершена, тобто відбулася заміна суб'єктного складу.

Розширення диспозитивних засад приватноправового регулювання цивільних відносин повною мірою торкнулися і сфери спадкового права. За радянських часів суб'єкти спадкових правовідносин могли вчиняти лише односторонні правочини, перелік яких залишався досить незначним – складення заповіту, прийняття спадщини та відмова від її прийняття. При цьому спадкоємці позбавлялися права змінювати розмір спадкових часток, порядок закликання до спадкування тощо. Крім того категорія договору протягом тривалого часу взагалі не була притаманна спадковим правовідносинам. Під час дії цивільних кодексів 1963 р. та 1922 р. можливість впливу суб'єктів спадкових правовідносин на динаміку цих відносин шляхом вчинення юридично значимих дій була зведена до мінімуму.

Визнання в сучасний період приватної власності та її непорушності, відмови від обмежень щодо кількості та вартості майна, яке може належати особі на праві приватної власності, змінили перш за все саму структуру спадщини. До її складу можуть входити засоби виробництва, цілісні майнові комплекси, земельні ділянки та інше нерухоме майно, пакети цінних паперів, частки у статутному (складеному) капіталі, майнові права інтелектуальної власності тощо. За таких умов розширення свободи спадкоємців щодо вчинення різноманітних видів правочинів, у тому числі й договорів, необхідна потреба сучасності. Не випадково чинний ЦК України значно розширив коло та зміст правочинів, що вчиняються при спадкуванні. Це пов'язано як із закріпленням у ЦК України нових видів заповіту, так і з можливістю укладенням різноманітних договорів у спадкових правовідносинах. Так, спадкоємці можуть укласти договір про зміну розміру часток у спадщині (ст.1267 ЦК України), договір про зміну черговості одержання права на спадкування (ст.1259 ЦК України) тощо. Розширена можливість вчинення і односторонніх правочинів. Зокрема, за правилом ч.б ст.1273 ЦК України спадкоємець може відкликати відмову від прийняття спадщини протягом строку, встановленого для її прийняття.

Крім того, ЦК України уперше, порівняно із попереднім законодавством, регулює укладення та виконання спадкового договору (глава 90).

Слід вказати, що правочини в сфері спадкування спеціально не досліджувалися в науковій літературі, як і не виділялися їх ознаки. Учені переважно акцентували свою увагу на окремих правочинах, зокрема, заповіті [1], прийнятті спадщини та відмови від її прийняття [2], договорі про зміну черговості одержання права на спадкування [3], спадковому договорі [4]. Спільна робота Є.О. Мічуріна та О.Є. Кухарева «Договори у спадковому праві» хоча і стосуються предмета дослідження даної статті, проте присвячена загальній характеристиці договорів у сфері спадкування, не охоплюючи при цьому односторонні пра-

вочини. Крім того, поза увагою авторів залишилося питання ознак договорів у спадковому праві [5]. За таких обставин можна констатувати, що правочини в сфері спадкового права в юридичній літературі не комплексно не досліджувалися виходячи з їх узагальнення в окрему групу правочинів, а наукові праці, що стосуються цієї тематиці, розкривають лише окремі правочини вказаної групи, не аналізуючи при цьому їх ознаки.

Відтак, метою даної наукової статті є узагальнення всіх правочинів, що вчиняються у сфері спадкового права шляхом надання їм визначення та виділення ознак.

Визначальною ознакою будь-якого правочину, виходячи з дефініції ст.202 ЦК України, є його правові наслідки – набуття, зміна або припинення цивільних прав та обов'язків. Але вчинення правочину в сфері спадкового права як одиничного юридичного факту недостатньо для виникнення правових наслідків у вигляді відповідних правовідносин. Останні виникають з юридичного складу, тобто певної сукупності юридичних фактів (елементів складу). До такого складу входять як дії – правочини (вчинення заповіту, прийняття спадщини, укладення договору тощо), так і подія – смерть фізичної особи (оголошення її померлою), що є центральним юридичним фактом. Наприклад, для виникнення правовідношення спадкування за заповітом необхідні такі юридичні факти: складення заповіту; смерть заповідача; прийняття спадщини спадкоємцями за заповітом.

В.М. Ігнатенко справедливо зазначає, що хоча у спадковому праві можливістю розпорядження володіють як спадкодавець, так і спадкоємець, диспозитивність не має тут двостороннього характеру: особи розпоряджаються своїми правами автономно, а не на підставі узгодженого волевиявлення, як це має місце в зобов'язальному праві. Правова ініціатива виявляється в тому, що перехід права власності від одних осіб до інших відбувається за фактичним складом, який включає в собі вольові дії суб'єктів правовідносин, безпосередньо спрямовані на досягнення певного

юридичного результату. До них належить складання, зміна, скасування заповіту, прийняття, неприйняття, відмова від спадщини. Специфіка ж спадкового права по юридичних фактах полягає в тому, що вольові дії поєднуються з подією (смертю спадкодавця), не створюють єдиного правового акта, а становлять собою односторонні правочини спадкоємця і спадкодавця [6, с.55].

Для надання визначення та з'ясування сутності правочинів в сфері спадкового права, слід виділити їх ознаки.

Так, по-перше, правочини в сфері спадкового права вчиняються *у зв'язку зі смертю фізичної особи – спадкодавця*. За правилом ч.1 ст.1220 ЦК України спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою. Відкриття спадщини є тим юридичним фактом, який обумовлює специфіку спадкових правовідносин як таких, що виникають внаслідок смерті людини.

Закон пов'язує відкриття спадщини з двома юридичними фактами: біологічна смерть фізичної особи та оголошення її померлою (так звана юридична смерть). Згідно з ч.1 ст.15 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» від 16.07.1999 р. людина вважається померлою з моменту, коли встановлена смерть її мозку (біологічна смерть). Смерть мозку означає повну і незворотну втрату всіх його функцій. Момент смерті мозку може бути встановлено, якщо виключені всі інші можливі за даних обставин причини втрати свідомості та реакцій організму.

Крім того, особа може бути оголошена померлою в судовому порядку за правилами ст.46 ЦК України. Правові наслідки оголошення фізичної особи померлою прирівнюються до правових наслідків, які настають у разі смерті (ч.1 ст.47 ЦК України). Оголошення фізичної особи померлою є фікцією, тобто припущенням про настання смерті біологічної. Причини смерті спадкодавця або підстави оголошення його померлим правового значення для відкриття спадщини не мають.

По-друге, *правочини у сфері спадкового права мають переважно особистий характер*. Наведена ознака прямо впливає з положень цивільного законодавства. Так, відповідно до ч.2 ст.1234 ЦК України право на заповіт здійснюється особисто. Вчинення заповіту через представника не допускається. Крім того, заява про прийняття спадщини подається спадкоємцем особисто (ч.2 ст.1269 ЦК України). Пунктом 3.6 глави 10 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5, встановлено, що не допускається приймати заяви про прийняття спадщини, про відмову від неї або заяви про їх відкликання, складені від імені спадкоємців їх представниками, що діють на підставі довіреностей.

І хоча стосовно окремих правочинів закон не містить спеціального застереження щодо особистої участі в ньому (наприклад, зміна черговості одержання права на спадкування, зміна розміру частки у спадщині), це зумовлено особливостями змісту таких правочинів та сферою їх застосування. Невипадково в юридичній літературі наголошується на тому, що до специфічних ознак спадкового правовідношення відноситься особистісний елемент таких відносин [7, с.1035; 8, с.34].

По-третє, *правочини у сфері спадкового права вчиняються з приводу спадщини*. Інакше кажучи, спадщина є об'єктом цих правочинів. Спадщина – сукупність майнових та деяких особистих немайнових прав спадкодавця та його обов'язків, останні з яких не можуть перевищувати розміру прав спадкодавця [9, с.3]. Іноді в ЦК України вживається термін «спадкове майно» (ст. ст.1279, 1284), проте правники виходять із синонімічності термінів «спадкова маса», «спадщина», «спадкове майно».

Спадщина є особливим об'єктом цивільного права, що складається з майнових прав та майнових обов'язків. Це означає, що до складу спадщини входить не квартира, будинок та автомобіль, а право на квартиру, будинок та автомобіль. Крім того, спадщина є визнача-

льною категорією для спадкування в цілому, оскільки за її відсутності спадкування не відбувається [10, с.19]. До складу спадщини відповідно до ст.1218 ЦК України входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. Склад спадщини, що виступає об'єктом досліджуваних правочинів, визначається на момент смерті спадкодавця.

Спадщина є об'єктом цивільних прав локального характеру. Такий висновок обумовлений тим, що спадщина має місце лише в сфері спадкового права. Загальні положення ЦК України, присвячені об'єктам цивільних прав, взагалі не згадують про спадщину. Локальний характер спадщини проявляється і в тому, що вона хоч і є об'єктом різноманітних правовідносин, односторонніх правочинів, договорів, а також судових та адміністративних актів, спадщина може функціонувати лише в межах, встановлених книгою 6 ЦК України. Спадщина не може бути об'єктом таких договорів, про яких не згадується в правилах, вміщених у книгу 6 ЦК України [11, с.54, 55].

В той же час, закон містить вичерпний перелік прав та обов'язків особи, які нерозривно пов'язані з особою спадкодавця та не входять до складу спадщини. До них, зокрема, відносяться: 1) особисті немайнові права; 2) право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами; 3) право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 4) права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом; 5) права та обов'язки особи як кредитора або боржника, нерозривно пов'язані з особою (ст.1219 ЦК України).

Таким чином, з приводу викладених у ст.1219 ЦК України прав та обов'язків спадкодавця правочини вчинятися не можуть. Крім того, в окремих випадках закон містить спеціальні застереження щодо неможливості заміни боржника або кредитора у цивільно-

правових зобов'язаннях. Так, згідно з ч.1 ст.1008 ЦК України договір доручення припиняється у разі смерті довірителя або повіреного. Цей договір належить до договорів, які ґрунтуються на довірі сторін, тому заміна кредитора або боржника іншою особою не допускається. Аналогічні наслідки виникають і у разі смерті комісіонера за договором комісії (ч.1 ст.1027 ЦК України). Консенсуальний договір дарування аналогічно має свої особливості. Відповідно до ч.3 ст.723 ЦК України якщо до настання строку (терміну) або відкладальної обставини, встановленої договором дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому, дарувальник або обдарований помре, договір дарування припиняється.

Локальний характер спадщини як об'єкта цивільних права обумовлює обмежену мету правочинів у сфері спадкового права. *Такі правочини завжди направлені на те, щоб забезпечити перехід спадщини від спадкодавця до інших осіб в порядку універсального правонаступництва.* У тому випадку, коли правочин вчиняється з іншою метою, віднесення його до сфери спадкового права уявляється досить спірним. Виключенням з цього правила є спадковий договір, предметом якого є майно, яке переходить до набувача не в порядку спадкового правонаступництва, а на підставі договірної зобов'язання.

По-п'яте, правочини у сфері спадкового права *обмежені у часі певним строком, тобто мають строковий характер.* Це зумовлено тривалістю спадкового правовідношення, у межах якого можуть вчинятися досліджувані правочини. Так, правочини в сфері спадкового права можуть вчинятися за життя спадкодавця (складення заповіту, укладення спадкового договору), або протягом шести місяців після його смерті (прийняття спадщини, відмова від прийняття спадщини, укладення договору про зміну черговості одержання права на спадкування тощо). Наведене пояснюється встановленим у ч.1 ст.1270 ЦК України строком для прийняття спадщини у шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини.

В окремих випадках строк, протягом якого є можливість вчиняти ці правочини, може бути продовжений. Так, відповідно до ч.2 ст.1270 ЦК України якщо виникнення у особи права на спадкування залежить від неприйняття спадщини або відмови від її прийняття іншими спадкоємцями, строк для прийняття нею спадщини встановлюється у три місяці з моменту неприйняття іншими спадкоємцями спадщини або відмови від її прийняття. За позовом спадкоємця, який пропустив строк для прийняття спадщини з поважної причини, суд може визначити йому додатковий строк, достатній для подання ним заяви про прийняття спадщини (ч.3 ст.1272 ЦК України). За таких обставин, правочини в сфері спадкового права можуть вчинятися і після спливу шестимісячного строку з часу відкриття спадщини. Однак, у будь-якому випадку, таке продовження строку прямо встановлюється в законі чи визначається судовим рішенням.

Незважаючи на розширення диспозитивних засад регулювання спадкових правовідносин, їх учасники можуть вчинити лише такі правочини, що прямо передбачені у книзі 6 ЦК України. Наведене пояснюється тим, що книга 6 ЦК України не містить положення про відкритий перелік правочинів, що можуть вчинятися при спадкуванні, а норми книги 6 носять спеціальних характер стосовно відносин, що виникають при цьому. Наприклад, глава 85 ЦК України містить вичерпний перелік форм та видів заповітів, які може вчинити заповідач. Як наслідок, вчинення заповіту, не передбаченого ЦК України (наприклад, усного заповіту) не породжуватиме правових наслідків. Це стосується і способів вираження згоди на прийняття спадщини, відмови від неї тощо. Наведене дозволяє виділити таку ознаку досліджуваних правочинів – *правочини в сфері спадкового права мають закритий перелік.*

Виділені вищі ознаки дозволяють сформулювати наступне визначення правочинів в сфері спадкового права.

Правочин в сфері спадкового права – це дія особи, спрямована на набуття, зміну або

припинення спадкових прав та обов'язків, що вчиняється з приводу спадщини та обмежена у часі певними строками, встановленими законом або судовим рішенням.

Правочини у сфері спадкового права відіграють вирішальне значення у виникненні та розвитку спадкового правовідношення. Як юридичні факти, такі правочини є підставою виникнення спадкового правовідношення, тобто забезпечують перехід майна від спадкодавця до спадкоємців. Без досліджуваних правочинів взагалі неможливе спадкування. Крім того, вчинення вказаних правочинів направлено на охорону інтересів спадкоємців. Так, в окремих випадках, виходячи із специфіки об'єкту спадкування задля його збереження, підтримання у належному стані, доцільно укладати договір управління, охорони спадкового майна. Якщо ж до складу спадщини входять пакети цінних паперів, майнові права інтелектуальної власності, підприємство як єдиний майновий комплекс, корпоративні права (права та обов'язки щодо юридичних осіб), правочини забезпечують збереження таких об'єктів спадкового правонаступництва та сприяють отриманню доходу від їх використання протягом шестимісячного строку, встановленому законом для прийняття спадщини.

Викладене в цій статті дозволяє сформулювати такі висновки. Ознаками правочинів в сфері спадкового права є: такі правочини вчиняються у зв'язку зі смертю фізичної особи-спадкодавця; мають переважно особистий характер; вчиняються з приводу спадщини, тобто спадщина є об'єктом цих правочинів; обмежені у часом певним строком, тобто мають строковий характер; мають закритий перелік, що означає можливість вчинення суб'єктами спадкових правовідносин лише тих правочинів, що прямо передбачені у книзі 6 ЦК України. З'ясування ознак правочинів у сфері спадкового права дає підстави надати наступне визначення правочинів в сфері спадкового права. Правочин в сфері спадкового права – це дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення спадкових прав та обов'язків, що вчиняється з приводу спадщини

та обмежена у часі певними строками, встановленими законом або судовим рішенням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Писарева Е. А. Заповіт як підстава виникнення відносин між заповідачем та спадкоємцями: деякі аспекти правового регулювання / Е. А. Писарева // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 399–404 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08peaapr.pdf>.
2. Солонько М. Ф. Основні положення здійснення права на прийняття спадку / Ю. Ф. Солонько // Вісник Харківськ. нац. ун-ту внутр. справ. – 2010. – Вип. 2 (49). – С. 241–246.
3. Заїка Ю. О. Зміна черговості при спадкуванні за законом за новим Цивільним кодексом / Ю. О. Заїка // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 7. – С. 12–14.
4. Майданик Р. А. Спадковий договір у цивільному праві України / Р. А. Майданик // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницьк. ун-ту управління та права. – 2007. – № 2 (22). – С. 90–105.
5. Мічурін Є. О. Договори у спадковому праві / Є. О. Мічурін, О. Є. Кухарев // Нотаріат для Вас. – 2009. – № 9 (119). – С. 25–36.
6. Ігнатенко В. М. Специфіка односторонніх правомірних дій у цивільно-правовому регулюванні / В. М. Ігнатенко // Проблеми законності. – 2009. – Вип. 101. – С. 52–59.
7. Цивільне право України. Особлива частина : підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 1176 с.
8. Заїка Ю. О. Спадкове право : навч. посіб. / Ю. О. Заїка, Є. О. Рябоконт. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 352 с.
9. Фурса Є. І. Спадкові правовідносини у нотаріальній та судовій практиці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Є. І. Фурса. – К., 2004. – 20 с.

10. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 12: Спадкове право / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Х. : ФО-П Колісник А. А., 2009. – 544 с. – Се-

рія «Коментарі та аналітика».

11. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации : в 3 т. Т. 3 / под ред. Т. Е. Абовой, М. М. Богуславского, А. Г. Светланова; Ин-т государства и права РАН. – М. : Юрайт-Издат, 2007. – 468 с.

Орлов І. П. Поняття та ознаки правочинів в сфері спадкового права / І. П. Орлов // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 711–716 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12oipccp.pdf>

Надана характеристика правочинів в сфері спадкового права. Розкриваються ознаки таких правочинів та формулюється поняття правочинів у сфері спадкування. Визначається правове значення правочинів в сфері спадкового права.

Орлов И.П. Понятие и признаки сделок в сфере наследственного права

Дана характеристика сделок в сфере наследственного права. Раскрываются признаки таких сделок, и формулируется понятие сделок в сфере наследования. Определяется правовое значение сделок в сфере наследственного права.

Orlov I.P. Concept and Characteristics of Transactions in the Field of Inheritance Law

Characterization of transactions in the field of inheritance law is devoted. Revealed signs of such transactions and formulated the concept of transactions in succession. The legal definition of transactions in the field of inheritance law Determined.